

Il cavar fier en Tujetsch

La ruosna da Paliz - in'antieriura mina da fier

da Tarcisi Hendry, Sedrun

Introducziun

La suletta aunc enconuschenta mina da fier ella Val Tujetsch secatta en Val Nalps da maun seniester dalla val ella costa dil Tgom. Da Pardatsch da stiarls, gest avon la Val Blaua, indichescha il muossavia la direcziun viers l'alp Tgom. Quella senda meina era tier la Ruosna da Paliz, l'antieriura miniera. Suenter in tschancun teiss e stentus arriva ins a Paliz, in bi toc pastira. Sisum il plaun da Paliz secatta in begl. Da leu va ei ussa direcziun seniester suenter in trutg tochen ad ina fontauna frestga che sgarguglia ord la greppa. Ussa mo aunc in teiss tschancun encunter mesanotg, ed avon il nas cumpara la bucca dalla ruosna al pei dalla Val stretga. La mina secatta sin ina altezia da 1875 m.s.m.

La Ruosna da Paliz, aschia vegn ella numnada dils tuatschins, ha adina giu sin mei ina certa calamita e svegliau las marveglias da perscrutar. Gia sco buobet pastur el mises da Pardatsch da stiarls hiel fatg mias empremas perscrutaziuns. Mo nus buobs fuvan memia temeletgs, spir fantasias e cardientschas blauas. La tauna stgira leusi ella costa dil Tgom fageva impressiun e nus ughegiavan mo da seruschnar viaden tochen ch'ei vegneva stgir, stgiraglia e lu spert puspei anora. En nos tgauets imaginavan nus ils sperts, las siarps ed ils miezmiur e miezutschi che savessen sgular neuado ed attaccar nus. En quei senn vevan era nos patrums fatg pulit tema cun raquintar e stravagar cun empau diltut.

Denton il desideri d'inagada ir viaden e perscrutar quei mund aunc zuppau el cuolm ei restaus. Ina mina da fier en quella altezia en quei liug ha fascinau mei. La stad 1989 sedat anetgamein la pusseivladad da perscrutar da rudin l'entira antieriura mina. Igl ei stau ina aventura - in ir anavos en in temps vargau, en in mund nunenconuschent. Quella mudesta, segir buca scientifica contribuziun ei il resultat dalla perscrutaziun, ensemen cun las retschercas en divers archivs e bibliotecas davart il cavar fier en Tujetsch.

Descripziun dalla mina

L'entrada ei pitgada ora en grep massiv, ed entuorn entuorn ves'ins aunc oz fetg bein las furadas cun puntgas da fier. Ina lavur admirabla, vegneva gie tut fatg a maun. Immediat suenter in per pass dat da seniester en egl l'annada 1697 ch'ei marclada ella greppaglia. Igl ir vinavon vegn ussa pli e pli grevs, ed ei dar nuot auter che semetter en schanuglias. La ruosna sesiara anetgamein e va ad ault. Mo da star en venter e seruschnar sc'ina talpa vegn ins ussa vinavon, e senza glisch fuss ei da far nuot. Mo anetgamein suenter quels diesch meters semida la

Entrada ella ruosna da Paliz

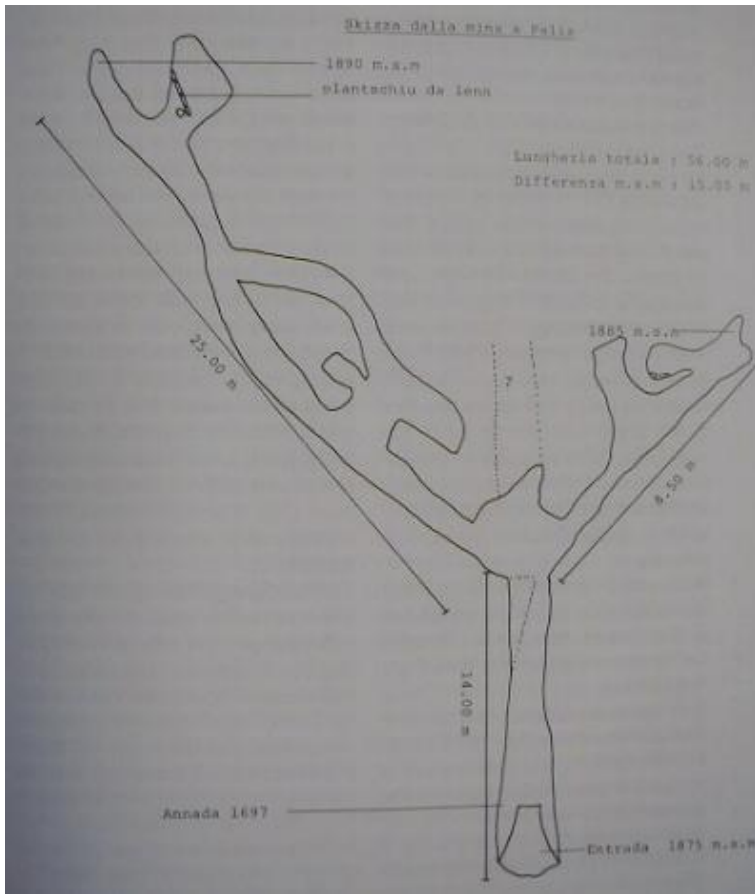
situaziun, ed avon ins sesarva ina termenta ruosna. Igl ei pressapauc sco dad esser en ina pintga stanza cavada ora el cuolm. Ensi egl ault in altezia tgamin ch'ei zacu daus afuns ed ha aschia stuppau l'entira entrada. Buca nunprigulus, pertgei egl ault ein sepustai entgins craps per dar afuns. La direcziun agraden ei ussa interrutta entras quei material ch'ei zacu daus afuns. Da supponer eisi che la ruosna principala cuntinueschi en quella direcziun. La detga rauenta gie, sch'ins mondi tochen entadem la rosna, audien ins a tucrar da miezdi a Rueras, priu il cass ch'ei seigi secapescha las endisch. Denton da maun dretg semuossa ina nova ruosna. Ins sa passar vinavon sidretg ni mo lev ellas schanuglias. Ei aulza levamein. Tscheu e leu ein francai vi e neu lenna en ruosnas per tener a mistregn il grep. Suenten circa siat otg meters ei quella ruosna a fin. Enasisum aunc ina pintga menada a seniester. Leu el profund secatta in igniv d'in animal che ha zacu anflau cheu siu refugi e dormitori. Egl ault danovamein in tgamin d'entgins meters cavaus ora dils minaders per encurir il mineral. Dalla ruosna cul tgamin prigulus meina ina secunda ruosna en direcziun Cuolm Nalps viaden el cuolm. Puspei aulza ei continuadamein levet. Suenten in tschancun da tschun meters puspei in tgamin egl ault e suren ina ruosna en in'otra direcziun. Duas ruosnas, ina continuescha la direcziun prida e l'otra va pli ad ault. La ruosna suren passa gest sur la principala ora e suenter in tochet vegnan ellas puspei ensemen. Ussa aunc in tschancun che aulza pulit e la fin ei cuntenschida. Dapertut secattan dretg e seniester ulteriuras ruosnas pli pintgas e grondas. Alla fin in tgamin ualti ault siaden el cuolm. Ils miniers han per saver luvrar meglier construiv egl ault in plantschiu da lenn. Dapertut ein d'anflar lenna che sprunava e teneva a mistregn la greppa duront il temps da lavur.

L'annada 1697 marclada seniester el grep massiv.

Is emprens meters viaden el cuolm.

Ei vegn pli stretg.

Explotaziun da fier ella Cadi

Las empremas enconuschentas minas da fier dalla Cadi secattan ella Val Medel. Igl onn 1366 ein quellas documentadas l'emprema gada. Igl avat Jakob da Planterra surdat per l'explotaziun las minas ad interessents da Lucerna, Uri, Schwyz ed Unterwalden per in tscheins annual. Carteivel vegneva cavau leu il mineral da plum cun argien. Perdetga dallas minieras en Val Medel dat oz sulettamein igl uclaun Fuorns che muossa ora l'existenza dils fuorns da cular fier. Avat Bundi dispona 1609 dallas minieras a Trun ed en Val Medel. Il territori dalla Cadi s'udeva lezs onns alla claustra da Mustér. Ils dretgs d'explotar mineralias possedeve secapescha la claustra. Aschiditg sco la claustra administrava lur possess tut suletta surdava ella per l'explotaziun encunter in tscheins annual. Aschia ei quei schabegiau lezs onns cun las minas da fier da Punteglias, Medel, Nalps e Curnera. Suenter diversas convenziuns e dispetas da 1643 e 1648 denter claustra e cumin, surpren quel suenter haver survegni dapl libertads da concessiunar minieras, e la claustra haveva resalvau per ella entgins dretgs. Dapi lu ha il cumin concediu ils dretgs d'explotaziun als interessents. 1659 surdat il cumin ed igl avat e convent las minieras dalla Val Sumvitg per 101 onn al sechelmeister da cumin Benedikt Cotrin encunter in tscheins annual per l'explotaziun. 1394 vegnan las minas da Punteglias sur Trun affittadas entras igl avat da Mustér

ed il cumin a Johann Ulrich Steiner da Winterthur. Cun pauc success vegnan las medemas minas puspei schadas vi igl onn 1752. La davosa gronda cavada da fier a Punteglias ha giu liug ils onns 1818 tochen 1864.

En Tujetsch

L'emprema indicaziun documentada datescha digl onn 1658. Quei onn affitteschan la claustra ed il cumin tut las minas da fier en Tujetsch a bandiriel Duri Soliva per 101 onn per in tscheins annual. Da tgei minerals ei settractava ei buca remarcau, carteivel dil mineral da plum (Bleiglianz). Sto esser che quei mineral fuva lezs onns fetg tschercaus. Savens secattan en minas da plum era il custeivel e pli tschercau argien. En in auter liug vegn era fatg valer ch'ei savessi esser stau ina explotaziun d'aur. Remarcabel, avon la ruosna ein strusch d'anflar indicaziuns da metal. Insumma eisi da smervagliar co ins ha antruras gest anflau per bien da cavar en quei liug. Sto esser ch'igl interess d'explotar fier fuva gronds ed era umens capavels e versai savevan far las necessarias indicaziuns. Dapli informaziuns davart il metal explotaus savess ina analisa entras in geolog porscher. Carteivel fuva gia avon igl onn 1658 vegniu explotau fier – tgunsch entras glied dalla bassa, pertgei il sura document plaida gie da minas da fier gia existentas. Forsa vegneva gia el 14avel tschentaner explotau fier en Tujesch, lezs onns vegneva cavau e luvrau ellas minas dall Val Medel. Interessant ei era ch'ei stueva exister pliras minas tenor il document d'affittaziun. Nua, gliez ei buca d'eruir exact. Sulettamein en in auter liug vegn fatg attents sin l'existenza dil mineral da plum si Tgatlens. Plinavon plaida pader Placi a Spescha da minas ella Val Curnera. Il plaid fuorns ei vasts e sa ver pliras muntadas. Inaga ils fuorns d'elavurar, da cular il fier, lu vegnevan era las minas e minieras savens numnadas fuorns, ed era ils loghens da cristallas vegnan enconuschentamein numnai fuorns. Perquei eisi oz grev da giudicar tgei ch'il plaid fuorn el document da 1658 munti per propi. Alla entrada, sco gia sura allegau secatta l'annada 1697. Buca 1679 sco remarcau en pliras publicaziuns. Quei vul dir ch'ins hagi luvrau da 1658 tochen 1697 e vinavon. Sch'ins ha gia luvrau avon dat quei circa in temps da lavur da varga 60 onns. Quei rinforzescha il meini che la mina stoppi esser in bien ton pli gronda. Indicaziuns pertuccont la vegliadetgna dalla miniera dattan ulteriuramein la lenna, ils pals da sustegn e rinforzament egl intern dalla mina, In labor per dataziun ha intercuret in pal da rinforz e constatau che tal dateschi digl onn 1648. Tgi ei quei Duri Soliva staus che ha surpriu l'explotaziun dalla mina da Palitz? Ils Solivas ein derivonts dalla Val Medel ed ein documentai dapi il 17avel tschentaner en Tujetsch. 1655 vegn el enconuschents sco fundatur da s.Onna a Camischolas. El fuva segiramein in um beinstont. Perquei daventa el era bandiriel da cumin. In uffeci fetg tschercaus da lezs onns, vegneva il bandiriel gie elegius per veta duronta. Pil pli duvrava ei secapescha era ina dètga

La fuorma dallas puntgas el grep alla entrada.

buorsa per daventar possessur dil secund ault uffeci da cumin suenter il mistral. 1799 paga Gion Mudest Pali da Medel 400 flurins (ca. 680.- fr.) per daventar bandiriel. Sco bandiriel stueva el engirar absoluta fideivladad. El veva da ver quitau dalla bandiera da cumin e purtar quella ell'uiara. La resca fuva gronda da piarder la veta. Las pretensiuns seclamavan suandontamein: veva il bandiriel da piarder il maun dretg, stueva el purtar vinavon cul maun seniester. Vegneva quel blessaus, lu cun las combas. Fagevan quellas buca pli il survetsch, lu cun la bucca! Pader Flurin Maissen fa 1974 la suandonta remarca pertuccont la mina da Paliz: En Val Nalps setracta ei d'inna stolla da 12 meters. Avon stolla hai jeu anflau rests da crappa cul mineral da plum (Bleiglanz). Quella dat perdetga dalla preschientscha dalla mina numnada els documents claustrals.

n plantschii cun aissas construius egl ault.

La lavur el cuolm

Per ordinari vegneva luvrau duront la stad e viaden egl atun. La primavera existeva in memia grond prighel d'aua, pertgei aunc oz meina la ruosna temps da plievglia e marschauna aua. Igl unviern naturalmein exista en quei liug grond prighel da lavinas. La stolla viaden el cuolm vegneva secapescha cavada ora a maun cun puntga e mogn. Per sluccar il crap massiv e dir vegneva fatg fiug e silsuenter scha sferdentar giu. Quei ei succediu tuttavia alla entschatta dalla ruosna che muossa ora in grep fetg massiv. Suenter dudisch meters semida il grep e daventa pli loms e levs da luvrar. Ils miniers han luvrar suenter las aveinas da plum, ein semenai dretg e seniester, i egl ault, anavon ed anavos. Per tener a mistregn il grep vegneva francau cun pals ch'ei aunc oz per part veseivels ed en funcziun. La lavur el cuolm era segir buca maneivla e fetg stentusa culs primitivs uaffens da lezs onns. Suenter l'explozaziun ord il cuolm suandava la meins leva lavur dil transport al plaz d'elavurziun.

La lavuraziun dil mineral da fier

Gest dalla Ruosna da Paliz agradgiu, alla riva dil Rein da Nalps secatta in liug che vegn numnaus ils Falluns. Pli probabel vegneva il mineral da fier menaus dalla mina sin targliuns dallas teissas spundas da Paliz giuado tochen als falluns. Leu vegneva il crap luvraus e tractaus vinavon. Il falluns manizzavan cun agid dalla forza d'aua il crap che cunteneva il custeivel metal. Plinavon vegneva il prezius crap lavaus e sortius – ina lavur che vegneva era fatga da femnas ed affons. Magari entiras familias che luvravan vid l'exlotaziun da fier, il bab secapescha sco minier ella stolla. Schebein il fier vegneva era culaus en quei liug, gliez ei grev da dir. Ils plazs da cular vegnevan adina puspei disloccai en auters loghens, pertgei quella lavur duvrava grondas quantitads da lenna. En scadin cass fuva il crap manizzau e lavau pli sempels da transportar vinavon e forsa cular en in auter liug. In mussament dalla lavuraziun dil mineral da fier ei da cattar allas rivas dil Rein dalla Val Gierm. Gest sper la tschaffada d'aua entras

Pals che sprunan e tegnan la greppa a mistregn.

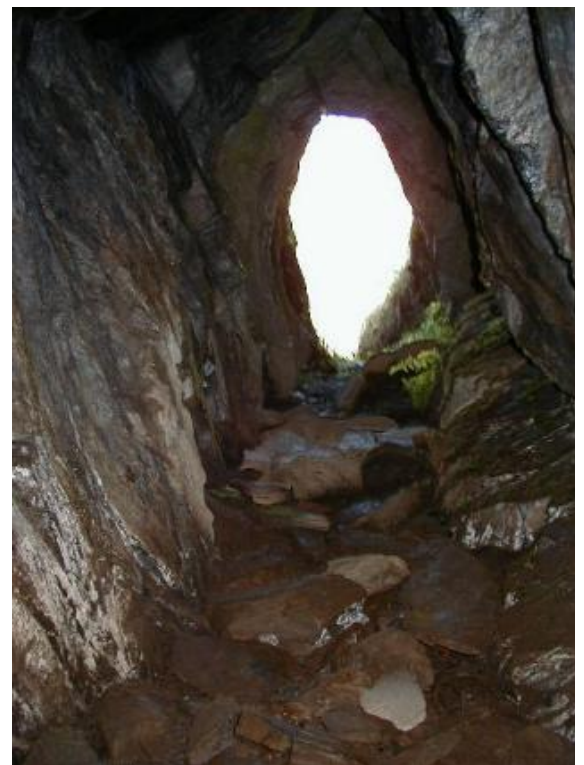
l'Ovra electrica Reinanteriur, sper la via veglia che meina a Cavorgia-sura ein d'anflar crustas da metal. Existeva cheu inagada in fuorn da fier? Igl onn dalla construcziun dalla via viers las Cavorgias e duront l'erecziun dalla tschaffada ein plirs vegl mirs vegni destrui. Mirs sils quals plontunas fuvan carschidas culs onns. Aunc oz ein d'observar leu damaneivel egl uaul plirs suloms vegl ch'ein medemamein carschi en cun pegnsuns. Pia perdetgas dall'existenza da plirs baghetgs, forsa era da fuorns da cular fier. Vegneva il mineral da fier da Paliz culaus cheu? Forsa pervia dalla lenna che fuva cheu en abundonza? Ins sa schizun tschentar la damonda, schebein il fier anflaus ella Val Medel vegneva culaus ensemen cul fier da Tujesch en quest liug. Da quei temps vegneva il fier culaus en fuorns aviarts e cavai en ella tiara. Cun far fiug e scaldar la crappa culava il metal ord il crap e serimnava el funs dil fuorn. Suentar schar sferdentar vegneva quel rimnaus e daus vinavon per l'elavuraziun als fravis. Pli tard ein ils fuors cun fol tratgs entras la forza d'aua vegni en moda.

Conclusiun

La mina da Paliz ei stada plitost da pintga muntada per l'explotaziun da fier ella Cadi. Segir ha ella buca furniu gorndas quantitads da plum. Da lezs onns era il plum denton fetg tschercaus e pagava in bien prezi. Aschia han ils explotaders buca temiu las stentas e breigias. Era ei la dimensiun dalla ruosna pintga, cumparegliau cun autras minas en nies cantun. All'enschatta dil 18avel tschentaner ei l'explotaziun ida a fin e la ruosna en emblidonza. Oz dat ella a nus perdetga da temps vargai che nus carstgauns moderns vein pli e pli miseria da capir.

Impressiun digl intern!

Anoviars!